

Валерій КАРБАЛЕВИЧ

БІЛОРУСЬ МІЖ МИНУЛИМ І МАЙБУТНІМ

Сучасні суспільства глибоко поділені всередині себе за багатьма ознаками. Вони становлять хаотичний конгломерат найрізноманітніших інтересів, які багато в чому суперечать один одному. Протистояння і боротьба різних суспільних сил можуть відігравати як конструктивну, так і руйнівну роль. Вони здатні виконувати функцію рушія історичного прогресу. В інших випадках суспільні суперечності можуть стати антагоністичними і руйнівними для громадських основ.

Функцію пошуку суспільної злагоди частково виконують інститути громадянського суспільства. Але головне завдання здійснення загальнонаціонального компромісу, особливо в умовах несформованості громадянського суспільства, лежить на політичних інститутах. Вони покликані визначати межі і норми, здатні блокувати руйнівні потенції боротьби різних сил і спрямувати її в конструктивне русло. По суті, політика починається там, де існують конфлікти. Важливо відзначити, що конфлікт і консенсус становлять дві найважливіші характеристики будь-якої політичної системи. Політика покликана знайти шляхи і засоби розв'язання суперечностей, що виникають у суспільстві. Найважливішою проблемою в цьому сенсі є створення механізму обліку різноманітних інтересів, балансу конфліктуєчих груп і забезпечення громадянської злагоди.

У період існування СРСР, в умовах тоталітарного суспільства політична стабільність підтримувалася за допомогою насильницької уніфікації державою соціальних інтересів громадян, придушення суперечностей, якщо такі виникали, утвердження пріоритету державних, а отже, номенклатурних інтересів.

Будь-яка зміна порядків і устоїв суспільства якоюсь мірою дестабілізує його. У нас же йдеться про зміну всієї суспільної системи. І глобальна проблема для будь-якої посткомуністичної країни полягає ось у чому: як здійснити трансформацію і одночасно зберегти відносно стабільність у країні. Як провести глибокі реформи, мінімізуючи кошти, роблячи їх найменш болючими для суспільства.

Перехід від однієї суспільної системи до іншої не міг не супроводжуватися глибокими катаклізмами. Це криза не тільки режиму, а всього суспільства. Справа в тому, що тоталітарний режим був вбудований в систему державної влади і економічного управління. Він був основою життєдіяльності суспільного організму, пронизував його наскрізь. І демонтаж тоталітарного режиму неминує повинен був викликати розпад усіх основ функціонування суспільства, послаблення державного управління, "суверенізації" владних структур, елементи безвладдя, анархії. Гостроту і глибину катаклізмів на пострадянському просторі зумовило те, що криза суспільної системи наклалася на кризу національно-державного ладу, поділ Радянського Союзу на частини. Дві кризи немовби зрезонували і викликали тотальне потрясіння всіх сфер життя і свідомості людей. З усією гостротою постало питання про запобігання розпаду суспільства, виживання нації.

Історичний досвід свідчить, що політична демократія завжди з'являлася вслід за розвинутою ринковою економікою, була її наслідком. У посткомуністичних країнах уперше сталося навпаки: демократія передувала ринку. Внаслідок цього в політичне життя виявилися втягненими величезні маси населення, позбавлені власності, вичленених і чітко сформульованих інтересів. Отримавши право вирішального голосу на прийняття політичних рішень, ця електоральна більшість, по-перше, створювала обстановку крайньої не-

стійкості, нестабільності, можливості будь-яких крутих поворотів, популістських революцій і воєн. По-друге, звикле до державного патерналізму населення стало гальмом глибоких ринкових реформ. Більшість посткомуністичних країн вирішила ці проблеми за рахунок політичної волі, виявленої новою елітою, яка чітко бачила перспективи розвитку своїх країн на шляхах демократичних перетворень. У Білорусі ці проблеми виявилися нерозв'язними,

Білоруське суспільство є унікальним суспільним організмом, який не має аналогів у світовій історії. Це своєрідний феномен, несхожий ні на традиційне суспільство, ні на сучасне індустріальне, але який одночасно поєднує в собі окремі видозмінені елементи і традиціоналізму, й індустріалізму.

Особливість Білорусі, як і деяких інших пострадянських країн, полягає в тому, що, незважаючи на падіння тоталітарного ладу, основні важелі економічної і політичної влади надалі належать представникам старої комуністичної номенклатури. Суперечливий і непослідовний, псевдоринковий характер перетворень, які здійснюються правлячим прошарком, визначається прагненням державної бюрократії втримати владу, пристосувати процеси модернізації передусім до свого становища й інтересів. Присвоєння чиновниками найбільш прибуткових об'єктів державної власності при одночасному блокуванні процесів масової приватизації свідчили про те, що бюрократична система, відмовившись від комуністичної ідеології, підкоряє собі механізми ринку і політичної демократії в якості нових способів самозбереження і відтворення. Зосередження в руках номенклатури влади і власності відбувається в нових квазіринкових умовах, що породжує тенденцію формування нового стану - бюрократичної буржуазії.

У той же час відбувається різка поляризація суспільства на вузький прошарок дуже багатих і переважаючу більшість дуже бідних. А це означає, що на зміну стабільній, стійкій структурі, успадкованій від радянської епохи, приходять найбільш нестабільний різновид класового суспільства, приреченого балансувати на грані соціальної війни.

До серйозних негативних наслідків призвела відсутність у Білорусі середнього класу, на який звичайно спирається політика модернізації. Без чисельного і компетентного середнього класу неможливі стабільність і одночасно динамічність суспільного процесу. Без політичне активного середнього класу неможливе виникнення сильних центристських партій, соціальною опорою яких він є. Однак парадоксальність ситуації в тому, що соціально-професійні групи, які становлять в країні потенційну базу середнього класу, виявляються, навпаки, у становищі нижчого класу. Утворюється порочне соціально-політичне коло. Відсутність політично організованого середнього класу, спроможного здійснювати тиск на уряд, гальмує проведення ринкових перетворень. А це, у свою чергу, продовжує розмивати середні прошарки, руйнує зачатки середнього класу, відчужує його від влади, посилює політичну апатію й індиферентність. Усе це значно послаблює потенціал ринково-демократичних реформ і, крім того, надає трансформаційним процесам нестійкий і непередбачуваний характер, з можливістю зриву у будь-який кризовий момент.

Такий момент настав був у 1994 році у ході президентських виборів. Деякі з членів команди О. Лукашенка оголосили його тріумфальну перемогу на виборах "народною революцією". У більшості європейських посткомуністичних країн скинення комуністичного режиму цілком можна назвати антибюрократичною, антитоталітарною революцією. Через якийсь час у деяких з них відбувся відкат реформаторської хвилі, полівішання суспільства. Особливість Білорусі полягає у тому, що тут аналогічні процеси йшли з запізненням на кілька років. За цей час в результаті імітації рин-

кових реформ, так званої "прихвизації", відбулося обуржування номенклатури, значною мірою злиття чиновництва з підприємництвом на фоні різкого загострення кризи, зубожіння народу. Тому накопичений у суспільстві антиноменклатурний потенціал, який до того часу не знайшов виходу, виявився спрямованим одночасно і проти підприємницького прошарку, що зароджувався. Переміг кандидат, який найбільш пристрасно і послідовно виступав як проти номенклатури, так і проти бізнесменів. Таким чином, ми отримали маленьку "соціалістичну" революцію періоду пізнього індустріального суспільства, яке перебуває на порозі переходу до постіндустріального. В цьому унікальність білоруської ситуації.

Якщо до 1994 р. влада не здійснювала цілеспрямованих реформ, але й не перешкождала їх стихійному розвитку, то після президентських виборів ситуація змінилася. Глобальну проблему трансформації, яка постала перед усіма посткомуністичними країнами, О. Лукашенко вирішив дуже просто. Він від неї відмовився і став на шлях реанімації колишньої системи.

І спільними зусиллями президента і населення, яке підтримало О. Лукашенка на двох референдумах, почався рух назад, до СРСР й основних атрибутів комуністичного суспільства. В економічній сфері припинилася приватизація, оголошено війну приватному сектору і почалась його часткова деприватизація. В політичній сфері практично реставровано колишню радянську модель з єдиновладдям вождя, вертикаллю замість колишніх обкомів і райкомів, декоративним парламентом, залежною судовою системою, монополією держави на ЗМІ, колишніми функціями спецслужб. В ідеологічній сфері відновлюються старі методи зомбування населення, пропагуються радянські цінності, повернені символи колишньої епохи — герб, прапор, свято Жовтневої революції та інше. У зовнішній політиці, як і раніше, нагнітається ворожнеча щодо Заходу, НАТО, зроблені конкретні кроки для об'єднання з Росією, які трактуються як початок відтворення СРСР.

Найточнішою і водночас банальною характеристикою сьогоденного стану Білорусі є поняття "криза". Це такий стан досліджуваного об'єкта, коли він вичерпав можливості функціонування в рамках старої системи. Колишні джерела, фактори його саморозвитку вже не спрацьовують, а нові не з'явилися.

Ніхто в країні не ставить під сумнів ані наявність кризового стану суспільства, ані його основні характеристики (глибокий, хронічний, перманентний). Можливо, це єдине, в чому сходяться всі політичні сили з діаметрально протилежними ідеологіями. Розходження починається тоді, коли постає питання про причини кризи і способи її подолання.

Особливість сьогоденної кризи в Білорусі полягає в тому, що вона має системний характер, тобто охоплює всі сфери життєдіяльності суспільства, його фундаментальні основи. Певною мірою це неминує і закономірно в умовах переходу від однієї суспільної системи до іншої. Цю системну кризу можна розчленувати на цілий ряд локальних криз.

Передусім, це економічна криза. Стара економічна система, яка базується на державній власності, переживає період саморозпаду. На її основі втримати навіть сьогоденний рівень виробництва, добробуту і зайнятості населення неможливо. Колгоспно-радгоспна система не може вижити без величезних державних дотацій, які не під силу убогому суспільству. Посилюється втеча капіталів з країни. Прагнення державної влади вирішити визрілі проблеми в рамках існуючої економічної системи, всілякий спротив переходу до нової моделі господарювання лише погіршує становище і наближає неминучий колапс.

Штучне гальмування ринкових реформ, прагнення зберегти основні господарчі важелі в руках держави, себто

чиновників, веде до формування вельми своєрідної економічної і суспільно-політичної моделі, характерними рисами якої є: надмонополізований ринок з обмеженою конкуренцією, обуржування державної бюрократії і її криміналізація, різке суспільне розшарування. Цей гібрид не може породити нічого, крім дикого і паразитичного ринку, який стримує економічний розвиток і прирікає країну на тривалу відсталість.

По-друге, криза білоруської державності в найширшому значенні слова. Її прояви різноманітні. Передусім, очевидна неспроможність керівництва країни визначити, в чому полягають корінні інтереси білоруського народу на сьогоднішньому історичному етапі, чітко сформулювати завдання, які постали сьгодні перед країною, послідовно зміцнювати і захищати свою державність у внутрішній і зовнішній політиці. Позиція президента у цьому питанні суперечлива. То він заявляє про непорушність суверенітету Білорусі, то висловлює готовність створити конфедерацію або федерацію з Росією, то говорить про об'єднання слов'янських держав.

В умовах невизначеності перспектив білоруської державності у сьогоднішнього керівництва Білорусі цілком природною є відсутність ґрунтовно розробленої концепції зовнішньої політики країни, яка б базувалася на довгострокових стратегічних інтересах держави. Замість цього нам пропонують якісь ідеологеми на кшталт "слов'янської єдності", старі міфи на зразок загрози з боку НАТО або необхідності відновлення розірваних економічних зв'язків.

З іншого боку, невизначеність політики влади з питання державності Білорусі зумовлена невизначеною позицією населення країни. Результати референдуму 1995 р., поразка БНФ на виборах до Верховної Ради продемонстрували небажання людей зробити усвідомлений вибір на користь незалежності. Одночасно поразка на виборах партій, які виступають за входження до складу Росії (ЛДП, СС "Біла Русь"), свідчить про те, що перетворення республіки у Північно-Західний край народ не прагне. Відмова громадян брати на себе відповідальність за власну долю позбавляє державних діячів чітких орієнтирів у політиці. Одночасно це право вибору передається іншим державам, які будуть робити його з урахуванням, природно, своїх інтересів.

По-третє, конституційна криза. В результаті референдуму 24 листопада 1996 року політичні процеси вийшли за рамки конституційно-правового простору. Іншими словами, в країні відбувся державний переворот. Ліквідовано представницьку владу, а з нею демократію і правову державу. Можна виділити основні ознаки конституційно-правової кризи.

У країні не діє принцип верховенства закону. Замість права панує сила, яка на боці влади. Президент і державні органи не виконують навіть Конституції, яка була впроваджена в результаті референдуму. О. Лукашенко не визнає жодних правових обмежень своєї діяльності.

Колишній член Конституційного суду, професор М. Пастухов констатує: "Не діє основоположний принцип побудови демократичної держави - принцип розподілу влади. Вся повнота влади в країні належить одній особі - президентові. Він виконує не тільки свої безпосередні функції як глава держави і виконавчої влади, але й законодавчі повноваження, видаючи декрети і маючи необмежений вплив на створений ним парламент. Характерно, що в країні взагалі не функціонує вищий представницький орган влади. Володіючи правом

призначати на посаду суддів усіх судів, а також звільняти з посади суддів, президент, по суті, уособлює і судову владу"¹.

¹ Народная воля. - 1997. - 21 травня.

Внаслідок вказаних причин державна влада в Білорусі в масовому порядку порушує права і свободи громадян. Суспільство не може протистояти свавіллю держструктур, оскільки відсутні легальні методи спротиву.

По-четверте, наслідком цього є криза відносин із зовнішнім світом, криза міжнародної політики Білорусі. Режим О. Лукашенка кинув виклик європейському співтовариству і виявився в міжнародній ізоляції. Однобока орієнтація на Росію різко звузила можливості Білорусі впливати на міжнародну політику, зовнішнє середовище існування.

По-п'яте, гостра криза суспільної свідомості. Глобальні суспільні катаклізми останніх років викликали хаос не лише в економічній і політичній системі, але й у головах людей. В умовах глибокої системної кризи виникає своєрідна кризова свідомість. Розгубленість, дезорієнтація, відчай, панічні настрої від нерозуміння того, що відбувається, апатія й озлобленість створюють сприятливий ґрунт для пропаганди чергового історичного чуда, віри в прості розв'язання складних проблем, у можливість лікувати хвору економіку наказами, погрозами, закликами і заклинаннями. Відбувається міфологізація суспільної свідомості. Внаслідок панування державної власності в економіці суспільство не структуроване, а отже, не диференційоване в соціально-економічному плані. Соціальні шари і групи зі своїми специфічними інтересами тільки починають утворюватися. Більшість населення не усвідомила своїх інтересів і керується переважно політичними інстинктами й ідеологічними стереотипами. Сумно, що державна влада є дзеркальним відображенням масової свідомості, того хаосу в головах людей, який виник після краху старої системи.

Таким чином, відсутність реформ, консервація і реанімація колишньої суспільної моделі є головною причиною поглиблення кризи. Вона немовби запрограмована самою системою, що формується, на цілу епоху, перетворюється в постійно діючий фактор суспільного розвитку, набуває стабільного, стійкого характеру, стає складовою частиною світогляду, способу життя населення. Вочевидь, справедливою є думка, висловлена відомим експертом Ю. Дракохрустом, що "влада в цій ситуації стає частиною, об'єктом цієї кризи, а не суб'єктом, здатним приймати які б то не було рішення"². У цьому - особливість Білорусі.

Найсумніше полягає в тому, що населення звикло до кризового стану і вважає його нормальним. Нове покоління громадян Білорусі, яке тільки вступає в життя, вважає поглиблення кризи природним і навіть закономірним.

Тривала і щораз глибша системна криза, політика влади, яка об'єктивно сприяє її консервації, є головною загрозою для економічної, політичної, соціальної, зовнішньополітичної і будь-якої іншої безпеки білоруського суспільства. Вона є живильним середовищем для численних факторів ризику, соціальних конфліктів.

Можливо, найгострішою проблемою білоруського суспільства є антагонізм світоглядів. Конфлікт основоположних цінностей властивий будь-якій політичній системі. Однак існування народу, нації, суспільства, держави неможливе без досягнення загальнонаціонального консенсусу з якихось фундаментальних принципів, що торкаються основ існування даного конкретного соціуму. Будь-яка держава заснована на загальному соціальному проєкті, спрямованому в майбутнє, на співучасті всіх груп населення в його реалізації. Це дає підстави і можливість державі і її органам виступити в якості представника всієї нації.

У всіх посткомуністичних країнах невід'ємним елементом процесу трансформації є глибокий розлам щодо фундаментальних світоглядних цінностей. У деяких державах він набув неінституціональних форм, став деструктивним

для самих основ суспільства, сприяв його саморозпаду (Таджикистан, Грузія, Югославія, Албанія та інші).

Соціологи НІСЕПД (Незалежний інститут соціально-економічних і політичних досліджень) в 1996 році провели дослідження ступеня конфліктогенності білоруського суспільства. Вони використали концепцію В. Лефевра, згідно з якою за нормами поведінки людей у конфліктних ситуаціях різні суспільства можна умовно поділити на два типи, що відображають ментальні, культурно-етичні особливості соціуму. Представники першого типу прагнуть до розв'язання конфліктів за допомогою компромісу, діалогу, створення правового механізму договірних відносин.

Прихильники другого типу орієнтовані на конфронтацію, прагнуть до безкомпромисного вирішення конфліктів на свою користь аж до усунення країни-супротивника, застосовуючи при цьому будь-які засоби. Причому більшість готова делегувати свої права на ведення такої боротьби лідеру. Такий тип поведінки домінує в тоталітарних суспільствах.

По великому рахунку, можна стверджувати, що ступінь толерантності суспільства певною мірою є показником його спроможності жити в умовах демократії.

Соціологічне дослідження білоруського суспільства дає наступну картину (див. таблицю³).

Таким чином, можна констатувати, що лише 25,8% населення можна віднести до першого типу поведінки, оскільки вони готові до "мирного співіснування" і компромісу зі своїми політичними опонентами.

68,2% опитаних підтримують різноманітні обмеження, а 40,4% фактично вимагають політичного знищення своїх противників. Це значить, що переважна більшість населення належить до другого типу поведінки.

Цікаво, що при відповіді на інше питання тільки 5,8% опитаних заявили, що вони особисто беруть участь у соціальних конфліктах, 33,4% пасивно підтримують одну з конфліктуючих сторін, а 57,6% є сторонніми спостерігачами⁴. Отже, займаючи непримиренну позицію щодо політичних антиподів, більшість населення не хоче сама брати участь у боротьбі, передовіряючи це іншим політичним суб'єктам. У нашому випадку - президентові.

Світоглядний розлам загострюється тим, що різні шари населення живуть наче в різних історичних епохах. Посилюється розрив між соціально-культурними елементами постіндустріального типу частини міського населення і патріархального типу мешканців села (переважно пенсіонерів). Люди з вищою освітою становлять 12% мешканців країни, а понад 20% громадян мають освіту нижче чотирьох класів. Питома вага низькокваліфікованих і пауперизованих шарів населення⁵ - близько 25%.

Феномен Білорусі полягає в тому, що за рівнем науково-виробничого потенціалу, освіти, соціальної структури країна перебуває на стадії пізнього індустріального суспільства. А масова свідомість якоюсь мірою залишилася патріархальною, законсервувалася на рівні початкового періоду індустріалізації. Перехід до машинного виробництва відбувся надто швидко, протягом життя одного покоління. Тут ми спостерігаємо класичний приклад відставання суспільної свідомості від буття. Більшість мешканців білоруських міст - вихідці з села. Тому переважаючим типом особи в нас є людина, яка існує немовби у двох культурах - патріархальній та індустріальній.

Ця тенденція посилюється тим, що внаслідок дедалі глибшої економічної кризи почався процес

³ Белорусский рынок. — 1997. - № 8.

⁴ Там же.

⁵ Свабода. - 1995. - 9 червня. Белорусский рынок. - 1995. - №№ 20, 21.

² Белорусская деловая газета. - 1995. - 15 червня.

деіндустріалізації і перехід частини населення до натурального господарства. За даними соціологів, у 1994 році 42,5% мешканців Гомельської і Могилівської областей вечорами й у вихідні дні працювали на дачних ділянках і присадибних господарствах⁶.

Таблиця

Як би ви вчинили з тими політичними силами, діяльність яких не суперечить закону, але, на вашу думку, завдає шкоди інтересам Білорусі	Відсоток від числа опитаних
Заборонити діяльність таких сил	40,4
Обмежити для них можливість пропагувати свої ідеї по радіо, ТБ і в газетах	16,3
Обмежити для них можливості організувати публічні акції, мітинги, походи, демонстрації	11,5
Надати рівні права з іншими силами	25,8
Не відповіли	6,0

Світоглядний розлам поширюється на всі сфери життя, зачіпає проблеми способу життя, сім'ї, мистецтва, моди і т. д. Однак усе різноманіття відмінностей знаходить свій концентрований вираз у політиці. Світоглядний розлам усе більше набуває соціально-політичного характеру. Якщо у повсякденному житті, у житейських справах люди все ж знаходять компроміси, то в політичній сфері суперечності нарастають і стають усе більш непримиренними.

У Білорусі соціально-політичний розлам суспільства має особливий характер у зв'язку з ідеологічною кризою, яка затяглася, невірністю проблеми історичного вибору. На відміну від інших посткомуністичних країн, де просто відбувається боротьба кланів або поділ іде по лінії "соціалізм - капіталізм", в РБ на додачу до цього існує глибокий розлад з питання "демократія — диктатура", а також щодо самовизначення нації, суверенітету держави. Заданими соціологічних опитувань, проведених НІСЕПД у середині 1996 року, найгострішим соціальним конфліктом у суспільстві населення вважало протистояння між комуністами і демократами (25,7% визнають його за надзвичайно гостре), тобто між політичними силами, що уособлюють діаметрально протилежні шляхи розвитку країни⁷. За результатами досліджень лабораторії "Новак"⁸, у 1995 році за побудову соціалізму в РБ висловилися 28,9% опитаних, проти - 29,5%.

Глибокий розлам існує і в питаннях самовизначення нації, суверенітету Білорусі. Якщо в інших країнах глибокі соціальні, політичні суперечності врівноважуються єдністю в питаннях національно-державної самоідентифікації, захисту незалежності держави, то тут ситуація інша. За даними лабораторії "Новак", у квітні-лютому 1995 року 38,3% населення вважали необхідним відтворення СРСР і 43,9% були проти цього⁹. Нема єдності і в питаннях зовнішньої політики, міжнародної орієнтації. Зарезультатами досліджень Інституту соціології, проведених у травні 1997 року, 37% населення вбачають загрозу для безпеки держави в розширенні НАТО на схід, а 27% висловили прямо протилежну точку зору¹⁰.

Білоруський політолог Лисюк розділив білоруське суспільство за політичною орієнтацією громадян на такі групи: 60-70% громадян дотримуються лівоавторитарної орієнтації. У першу чергу ця група включає в себе мешканців провінції, пенсіонерів, найменш освічених людей; 15-25% дотримуються праводемократичних поглядів. В основному це мешканці Мінська і великих міст, представники молодого покоління (студенти), люди з вищою освітою; 3-12% громадян сповідують ліводемократичні цінності і приблизно стільки ж - правоавторитарні. Впадає у вічі двополюсність політичного спектра при сильному зміщенні до одного з полюсів¹¹.

В інших країнах подолати розлам, об'єднати народ допомагала загроза соціальної або природної катастрофи, загальнонаціональна трагедія. Спрацьовував інстинкт самозбереження соціуму. У Білорусі ситуація інакша. Загострення системної кризи лише поглиблює розлам. Не стала фактором консолідації і чорнобильська трагедія. Навпаки, щороку день аварії на АЕС - 26 квітня — стає днем найбільш гострого політичного протистояння.

Політичний розлам пронизує всі сфери суспільного життя — науку, мистецтво, спорт та інші. Навіть на міжнародних футбольних матчах болільники підтримують свою команду під різними прапорами - офіційним і опозиційним. Розлам поширився і на білоруську діаспору. П'їзд білорусів світу влітку 1997 року розділився на дві протилежні частини з питання про ставлення до О. Лукашенка і його політики. У такій ситуації прихід до влади нової партії або нової політичної сили тягне за собою зміну конституції, змін) політичного ладу (за три останні роки у нас двічі змінювалася Конституція і політичний лад). Тобто звичайні для інших країн парламентські або президентські вибори в нас означають революцію, а не демократичну процедуру передачі влади від одних політичних груп іншим.

Важливо підкреслити, що особливу небезпеку цьому політичному розламу надає його безкомпромисний характер, наростаюча запеклість суспільного протистояння. Даються взнаки родимі плями тоталітарного суспільства, яке за самою своєю природою заперечувало компроміси, жило за принципами: "Хто не з нами, той проти нас", "Якщо ворог не здається, його знищують".

Особливо великий ефект дає культивування образу ворога в суспільстві, де панує утопічна ідея. Якщо люди щиро вірять у передове вчення або у вождя ("батька"), а життя не краще, то отже, є "шкідництво", хтось "перешкоджає". Не можна ж піддавати сумніву саме вчення або образ вождя. Масові кампанії пошуку ворогів народу, соціалістичне змагання по викриттю шпигунів, саботажників, контрреволюціонерів у 30-ті роки ввійшло в генетичну пам'ять кількох поколінь радянських громадян.

*(Закінчення в наступному номері.)
Переклад з російської Андрія Поритка*

⁶ Зв'язда. - 1994. - 26 травня.

⁷ Беларуский рынок. - 1997. - №8

⁸ Беларуская деловая газета. - 1995. - 2 листопада.

⁹ Беларуская деловая газета. - 1996. - 20 травня

¹⁰ Беларуский рынок. 1997. - №20

¹¹ Беларуская газета